

רבנן לא צריכי נטירותא

שיעור כללי שנאמר בישיבה בחשוון התשע"ו
מו"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א

מדוע תלמידי חכמים פטורים מחובות ציבוריות מסויימות? האם משום כבוד התורה או שמא יש ערך סגולי הממלא את החסר? מתוך עיון בדברי הראשונים והאחרונים בסוגיות מתגלה יחס מיוחד לתלמידי החכמים ומקומם בחיי הציבור.

פתיחה

הגמרא במסכת בבא בתרא אומרת:

רבי יהודה נשיאה רמא דשורא (=מס לבניית החומה) אדרבנן, אמר ריש לקיש: רבנן לא צריכי נטירותא.¹

ובהמשך:

רב נחמן בר רב חסדא רמא כרגא (=מס גולגולת) ארבנן, א"ל רב נחמן בר יצחק: עברת אדאורייתא ואדנביאי ואדכתובי... אמר רב יהודה: הכל לאגלי גפא, (=מס לשערי העיר) אפילו מיתמי, אבל רבנן לא צריכי נטירותא. אמר רבי: אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ.²

1 ב"ב, ב

2 שם, א

מכל המימרות האלו עולה שאין להטיל מסי שמירה והגנה על תלמידי חכמים, והוא הדין שאין לחייבם בשמירה בגופם, משום שרבנן לא צריכי נטירותא. וכן פסק הרמב"ם:

תלמידי חכמים אינם יוצאין בעצמן לעשות עם כל הקהל בבנין וחפירה של מדינה וכיוצא בהן כדי שלא יתבזו בפני עמי הארץ, ואין גובין מהן לבנין החומה ותיקון השערים ושכר השומרים וכיוצא בהן ולא לתשורת המלך, ואין מחייבים אותן ליתן המס בין מס שהוא קצוב על בני העיר בין מס שהוא קצוב על כל איש ואיש שנאמר "גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם ויחלו מעט ממשא מלך ושרים".³

לדעת הרמב"ן⁴ תלמידי חכמים פטורים רק ממס המלך המוטל על כל העיר, גם אם הוא מס המחושב על פי גולגולת. אך אם המס מוטל על כל בני העיר באופן אישי ועל כל אחד ואחד לפרוע בעצמו את חובו למלך – תלמידי חכמים אינם פטורים.

הרמ"ה⁵ חולק, וסובר שהציבור חייב לפרוע את כל המסים המוטלים על תלמידי חכמים, גם אם הם חייב אישי. מלשון הרמב"ם משמע שהוא סובר כדברי הרמ"ה, שהרי כתב "בין מס שהוא קצוב על כל איש ואיש". נראה לומר שהדבר תלוי בסיבת הפטור. אם הוא משום שרבנן לא צריכי נטירותא כפי שהסביר ריש לקיש,⁶ יש לומר שרק מחיוב המוטל על כל העיר רבנן פטורים, מכיוון שחייב זה אינו מחמתם, שהרי אינן צריכי נטירותא, והוא מוטל רק על עמי הארץ שבעטיים הוטל חיוב זה. אך אם הפטור הוא משום כבודם – יהיו פטורים גם מחיוב פרטי.

3 רמב"ם הל' ת"ת פ"ו ה"י

4 חידושי הרמב"ן ב"ב ח, א ד"ה ונראה

5 יד רמ"ה בבא בתרא פ"א סי' פב

6 וכן ר' יוחנן שלמד זאת מהפטוק "אני חומה" - זו תורה המשמשת כחומת מגן על העיר, וכן דעת רב יהודה ורבי.

מחצית השקל

רב נחמן בר יצחק סמך את דבריו על הפסוקים: "אף חובב עמים כל קדושיו בידך";⁷ "גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם ויחלו מעט ממשא מלך ושרים";⁸ "מנדה בלו והלך לא שליט למרמא עליהון".⁹ מפסוקים אלה משמע שהציבור מחויב לפטור את תלמידי החכמים מעול המסים בזכות תורתם, והפטור הוא לא משום שהתורה מגינה עליהם. לפי זה, יש להבין מהי הסיבה שהציבור חייבים לפטור תלמידי חכמים מכל חיוב ממוני, ואף לעזור לפרנסתם, עד כדי כך שכתב הרמב"ם:

כשם שאם היתה סחורה לתלמיד חכם מניחים אותו למכור תחלה ואין מניחים אחד מבני השוק למכור עד שימכור הוא.¹⁰

הרמב"ם בחר דווקא את הפסוק "גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם ויחלו מעט ממשא מלך ושרים",¹¹ מכיוון שהוא סובר ש"אין מחייבים אותן ליתן המס, בין מס שהוא קצוב על בני העיר בין מס שהוא קצוב על כל איש ואיש". וכן משמע מפירוש המשנה לרמב"ם:

וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן, מן המיסים, והאכסניות, ומיסי הנפש, והם אשר יקראו כסף גולגלתא, יפרעום בעבורם הקהל, ובנין החומות וכיוצא בהן... וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל...¹²

משמע שהקהל חייב לפרוע גם את חובותיהם האישיים של תלמידי חכמים, ללא כל קשר לנטירותא. הרמב"ם דימה תלמידי חכמים לדינים של כהנים במצוות מחצית השקל. מצווה זו לא שייכת לנטירותא, אלא היא מצווה מן התורה שלפיה חייב כל אדם מישראל להשתתף בקרבנות הציבור, וכהנים נפטרו ממנה משום שהם משרתי ה'.

7 דברים לג, ג

8 הושע ח, י

9 עזרא ז, כד

10 רמב"ם הל' ת"ת פ"ו ה"י

11 הושע ח, י

12 פירוש המשנה לרמב"ם, אבות פ"ד מ"ו

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם סמך את הפטור לתלמידי חכמים ממסים על הפטור ממחצית השקל שהתורה נתנה לכהנים. ויש להקשות עליו, שהרי התנאים במשנה חלוקים על כך, כמבואר במסכת שקלים:

אמר רבי יהודה העיד בן בוכרי ביבנה כל כהן ששוקל אינו חוטא. אמר לו רבן יוחנן בן זכאי לא כי, אלא כל כהן שאינו שוקל חוטא. אלא שהכהנים דורשים מקרא זה לעצמן (ויקרא ו') "כל מנחת כהן כליל תהיה לא תאכל" הואיל ועומר ושתי הלחם ולחם הפנים שלנו - האיך נאכלים.¹³

ויש להקשות, שאף שבן בוכרי פטר את הכהנים ממחצית השקל, ריב"ז חייבם, והלכה כריב"ז. וכן פירש הרמב"ם עצמו:

הכל חייבין ליתן מחצית השקל כהנים לזים וישראלים.¹⁴

ועוד, אמנם בן בוכרי פטר את הכהנים, אך לא חייב את הישראלים לשלם עבורם!

ויש לתרץ על פי מה שפסק הרמב"ם עצמו¹⁵ שאין ממשכנין כהנים על מחצית השקל, בעוד שישראלים ממשכנין. אמנם כל אחד ואחד מישראל לא הוסיף על מחצית השקל שלו עבור הכהנים שלא נתנו, אך בסופו של חשבון, כהנים שלא נתנו מחצית השקל גרמו לפעמים למצב שלא נשארו שיריים בלשכה, והיה צורך לערוך מגבית נוספת עבור הוצאות ציבוריות שונות שמומנו משיירי הלשכה, כגון חומות ומגדלי ירושלים.¹⁶ וכן, אם התקציב השנתי לקרבנות הציבור לא הספיק, נאלצו לגבות מהציבור תשלום נוסף באמצע השנה לצורך הקרבנות.¹⁷ מכאן למד הרמב"ם שבעקיפין הציבור שילם את מחצית השקל במקום הכהנים. לדעתו לא משכנו את הכהנים אלא הציבור מימן את כל

13 שקלים פ"א מ"ד

14 רמב"ם הל' שקלים פ"א ה"ז

15 שם ה"י

16 ראה להלן בפרק 'ממשכנים על השקלים'.

17 כך משמע מהירושלמי פ"ג ה"ג על פי הגרסה 'שלמו שלשתן חוזר ושוקל'.

ההוצאות. ומכיוון שתפקיד הכהנים ללמד תורה, כמבואר במקומות רבים בתנ"ך,¹⁸ יש להם דין תלמידי חכמים.

מכאן למד הרמב"ם שהציבור צריך לשאת בעול עבור תלמידי חכמים גם בחיוב מס גולגולת המוטל על כל אחד ואחד, כי תלמידי החכמים הם הנושאים בימינו את תפקיד הכהונה - ללמד תורה לישראל. וכך כתב הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל:

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו מפני שהובדל לעבוד את יי לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיהם הצדיקים לרבים שנאמר יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל, לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם שנאמר ברוך יי חילו, והוא ברוך הוא זוכה להם שנאמר אני חלקך ונחלתך.

ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני יי לשרתו ולעובדו לדעה את יי והלך ישר כמו שעשהו האלהים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה יי חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללוים, הרי דוד ע"ה אומר יי מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי.¹⁹

משום דרכי שלום ומפני הכבוד

על הסברנו זה יש להקשות: הרמב"ם עצמו כתב²⁰ שאין ממשכנים את הכהנים משום דרכי שלום, ומקורו במשנה.²¹ הסיבה שאין ממשכנים

18 כמו שכתוב "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים לג, י), "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו" (מלאכי ב, ז) ועוד.

19 רמב"ם הל' שמיטה ויובל פי"ג הי"ב-יג

20 רמב"ם הל' שקלים פ"א ה"י

21 שקלים פ"א מ"ג

היא לכאורה שהמשנה נקטה כדעת בן בוכרי, שכהנים פטורים ממחצית השקל. אלא שאם כן, נימוק זה מתאים רק לכהנים בתפקידם כמשרתי המקדש, ולא לתלמידי חכמים הפטורים משום שתורתם אומנותם.

אמנם בירושלמי²² ניתן הסבר אחר לכך שאין ממשכנים את הכהנים: מפני הכבוד. כנראה הירושלמי חולק על המשנה שנימקה דין זה מפני דרכי שלום, ולדעת הירושלמי מחלו לכהנים על התשלום מפני מעלתם וכבודם, ובין היתר משום שהם מרביצי תורה בישראל, ואם כן הוא הדין גם לתלמידי חכמים.

אך הרמב"ם עצמו הביא את נימוקה של המשנה 'מפני דרכי שלום', ולא מפני הכבוד.

מפירושו של ר' עובדיה מברטנורא על משנה זו משמע ששני הנימוקים אחד הם, שפירש:

מפני דרכי שלום - לפי שעבודת הקרבנות עליהם חולקים להם כבוד וסומכים עליהם שלא יעכבו את שקליהם.²³

וכך כתב בפירוש התוספות יו"ט:

נראה לי דהיינו דרכי שלום שאם לא נחלוק להם כבוד אתו לאנצויי.²⁴

לפי זה אפשר לומר שטעם זה שייך גם בתלמידי חכמים. אך עדיין קצת קשה, שהרמב"ם כתב 'מפני דרכי שלום' בלבד ולא פירש.

ועדיין צריך עיון, וכי בגלל כבודם נוותר להם ולא נמשכנם? הרי הם מצווים ככל ישראל, ויש למשכנם כשם שממשכנים כל אחד מישראל, שהרי "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד הי"י"²⁵

22 שקלים פ"א ה"ג

23 רבנו עובדיה מברטנורא שקלים פ"א מ"ג

24 תוספות יום טוב, שם

25 משלי כא, ל

על כרחך צריך לומר שגם לדעת ריב"ז יש ממש בטענת הכהנים שהם פטורים. אמנם לא כך ההלכה, אך אי אפשר למשכן אותם ולהוציא מהם ממון ללא הסכמתם בדבר שהם סבורים שהצדק בו אָתם.²⁶

ודוחק לומר שהירושלמי חולק על המשנה, אלא על כורחך צריך לומר שהכהנים סוברים שמחמת גדולתם בתורה אסור להם לתת שקלים, כדי שי תָּר להם לאכול את לחם הפנים, את מנחת העומר ואת שתי הלחם, ואנו אומרים שיש לכבדם ולא לחלוק עליהם מפני דרכי שלום, אף על פי שאין הלכה כמותם.

העולה מדברינו הוא שהרמב"ם פטר תלמידי חכמים ממסי הגנה ובטחון, לא רק משום שרבנן לא צריכי נטירותא, אלא גם משום מעלתם, שתורתם אומנותם.

לכפר על נפשותיכם

עוד יש לומר באופן אחר על פי פירוש הרמב"ם למשנה בשקלים:

אומר רבן יוחנן בן זכאי שהדין היה נותן שהכל שוקלין מפני שהוא כופר נפש... אבל לפי שעושיין מתרומת הלשכה העומר ושתי הלחם ולחם הפנים והן מנחות ונאכלות לכהנים כמו שנתבאר בכתוב והרי אמר ה' וכל מנחת כהן כליל תהיה לא תאכל, ואילו שקלו בתרומת הלשכה לא היה מותר להם לאכול שירי העומר ושתי הלחם ולחם הפנים. וחכמים אומרים שזה שאמר וכל מנחת כהן אינו אלא במנחת היחיד, והוא אומרם מנחת יחיד קריבה כליל ואין מנחת צבור קריבה כליל, ולפיכך אם רצו לשקול הרי זה מותר כמו שהעיד בן בוכרי.²⁷

כלומר, אף על פי שמצד הדין כהנים חייבים לתת את שקליהם, הם יכולים להיפטר בטענה זו גם לדעת ריב"ז. טענה זו לא נפסקת להלכה,

26 אפשר לומר שזהו כעין טענת 'קים לי'.
27 פירוש המשנה לרמב"ם, שקלים פ"א מ"ד

שכן רק מנחת כהן יחיד נשרפת ולא נאכלת, אך מנחה ציבורית, שבה גם לישראלים יש חלק, לא נשרפת וכהן יכול לאכלה. וכך כתב רבנו עובדיה מברטנורא שם:

לעצמן - להנאתן. ולאז דרשא היא, דדוקא במנחת כהן לבדו אמר קרא כליל תהיה, ולא באותה שיש לו בשותפות עם הצבור. והלכה שכהנים חייבים ליתן מחצית השקל ואין ממשכנין אותן מפני דרכי שלום.²⁸

על פי דבריו יש לומר שגם במנחת ציבור חלקו של כל כהן יחיד אסור באכילה, אלא שחלק זה בטל ברוב.²⁹ אם כן, הכהנים היו יכולים להיפטר ממחצית השקל בתואנה שאינם מעוניינים שחלקם במנחות הציבור יאסר ויתבטל ברוב, כי יש בכך מעין ביטול איסור לכתחילה.

אמנם זו טענתם של הכהנים, אך באמת יש לומר שמנחת הציבור אינה שותפות רגילה שבה יש לכל אחד חלק פרטי משלו, אלא היא שייכת לכלל הציבור כבעלות בפני עצמה, או בלשון המשפטית של ימינו: 'אישיות משפטית נפרדת'. מכל מקום, אי אפשר למשכן את מי שסובר שזו שותפות רגילה, משום דרכי שלום. במצב שהכהנים לא היו משתתפים במחצית השקל - היה הציבור שוקל ומקריב את הקרבנות גם עבורם. מכאן למד הרמב"ם שהציבור משלם גם עבור תלמידי חכמים את המס האישי המוטל עליהם.

אמנם הרמב"ם פסק להלכה שכהנים חייבים במחצית השקל, אך זה משום שמנחת הציבור אינה שותפות אלא רכוש כלל ישראלי, או משום מה שכתב הרמב"ם עצמו בפירוש המשניות, שמחצית השקל היא כופר נפש, ואם כן יש לומר שכל אחד ואחד מהכהנים חייב בכפרה באופן אישי ולא יכול להתכפר על ידי אחר. ובכל זאת אין ממשכנים אותם, כי הכהנים יכולים לסבור שמנחות הציבור הן שותפות רגילה ויש לכהן חלק אישי בהן, ואי אפשר למשכנם בעל כרחם. נמצא לישראלים מימנו את חלקם של הכהנים שלא ניתן היה למשכנם, וכנ"ל.

28 רבנו עובדיה מברטנורא שם

29 ראה אבני מילואים סי' כח ס"ק לג

ממשכנים על השקלים

צריך עיון: מדוע בכלל ממשכנים על השקלים, הרי בין היתר קונים בשקלים חטאות ציבור, ואין ממשכנים חייבי חטאות ואשמות משום שהם באים לכפרה? יתרה מזאת, השקלים עצמם נועדו לכפר על בני ישראל!

הצפנת פענח³⁰ תירץ, שרק בחטאות ואשמות של אדם פרטי אין ממשכנין, אך קרבנות ציבור אינם לכפרה אישית. אין קונים משקליו של הפרט קרבנות המכפרים עליו, אלא הכסף הוא עבור כלל ישראל, ומקריבים ממנו חטאות המכפרות על הכלל, ועל כך ממשכנים. והדברים מפורשים בירושלמי: "מכיון שנמסרה לציבור כמי שהיא נדבת ציבור".³¹

תירוץ זה טוב לדעת בן בוכרי שמעיקר הדין כהנים פטורים משקלים, אך מכיוון שמנחת הציבור אינה פרטית, כל כהן יכול לאכול ממנה והשוקל אינו חוטא. אך לריב"ז שסובר שהכהנים לא שוקלים כדי שיוכלו לאכול מן המנחה, כלומר שלכל כהן יש חלק אישי במנחה, ואם כן הוא הדין שלכל אחד מ ישראל יש חלק אישי בכפרה, מדוע ממשכנין על השקלים? אפשר לומר שלדעת ריב"ז לא ממשכנים על השקלים, אלא שהדבר דחוק.

ולעניות דעתי נראה שכיוון שמחצית השקל נועדה לקרבנות הציבור, אין מקום לאפשר פרישה מהציבור. אם כל אחד יוכל להיפטר ממחצית השקל לא יהיו קרבנות ציבור. הכפיה אינה בגלל חיוב גברא של התורמים, אלא חיוב חפצא של המקדש, שיש להקריב בו תמידין ומוספין, וללא השקלים תתבטל העבודה חס ושלום.³²

אומרת התוספתא:

משכנו ישראל על שקליהן כדי שיהו קרבנות צבור קריבין מהן. משל לאחד שעלתה לו מכה ברגלו והיה הרופא כופתו ומחתך

30 צפנת פענח על הרמב"ם הל' שקלים פ"א ה"ט

31 שקלים פ"א ה"ג

32 סברה דומה כתבו הריטב"א, הרדב"ז והמהר"ל בעניין כפיה על הצדקה, לתרוץ את קושית התוס' בב"ב ח, ב ד"ה אכפיה. שלמרות שאין כופין על מצות עשה שמתן שכרה בצדה, כופים על הצדקה בגלל צרכי העניים.

בבשרו בשביל לרפואתו כך אמר הקדוש ברוך הוא משכנו ישראל על שקליהן כדי שיהו קרבנות הצבור קריבין מהן מפני שקרבנות הצבור מרצין ומכפרין בין ישראל לאביהן שבשמים.³³

ואומר הרמב"ן:

שיכול הצבור להוסיף ליתן יותר מחצי סלע, ובלבד שתהא יד כולן שוה, כי אין כופר הנפש פחות מכן, כדכתיב זה יתנו וגו'.³⁴

רוצה לומר, חכמים יכולים לחייב את הציבור לשקול יותר ממחצית השקל כדי לממן את הוצאות המקדש לפי דעתם, אך לא יכולים לחייב פחות ממחצית השקל, מכיוון שמינימום של כופר נפש הוא מחצית השקל. נמצא אפוא, שבמקרה שחכמים חייבו מטבע גדול יותר ממחצית השקל, הכיל כל מטבע כזה שני סכומים: סכום שיש לו דין מחצית השקל, שהוא כופר נפש; וסכום נוסף להוצאות המקדש ולחומות ירושלים.

לפי זה יש לומר שהיו יכולים למשכן רק על תוספת מחצית השקל, שאינה כופר נפש. ולא יתכן שאדם ישקול רק את תוספת מחצית השקל ויטען שזה רק לשם התוספת ואת תשלום כופר הנפש לא ישלם ולא נוכל למשכנו על כך. לכן בית הדין יכול לומר לו שמה ששילם עד כה היה לצורך מחצית השקל ולמשכנו על היתרה. אמנם המשנה סתמה ואמרה שממשכנים, ומשמע שתמיד משכנו, גם כאשר הייתה מחצית השקל כדינה, ללא תוספת. ועוד יש לומר שבבית שני קבלו עליהם בדרך **קבע** שלישית השקל, שהיא כאמור יותר ממחצית השקל של תורה, ואי אפשר להיפטר מהתשלום. ולכן סתמה המשנה ואמרה שבדרך כלל אם היה צורך משכנו עליה.

ולעניינו משמע שמשכנו גם תלמידי חכמים על תוספת השקלים, שבשייריהם בנו את חומות ירושלים.

33 תוספתא שקלים פ"א ה"ו

34 רמב"ן, שמות ל, יב

שיטת המרדכי

המרדכי חולק על הרמב"ם, וסובר שהקהל לא צריך לשאת בעול השמירה של תלמידי חכמים. וזה לשונו:

ולא מיבעיא אותם שיושבין תוך העיר שצריכים ליתן מס מבתיהם אלא אפילו אותם שיושבין חוץ לעיר ויש להם בתים בעיר יש להם ליתן מס מבתיים שלהן כדתנן במסכת כלים... חומת העיר ומגדלותיה באין משירי הלשכה ואמאי לא יבנו אותה בני ירושלים עצמם משלהם אלמא משום דירושלים לא נתחלקה לשבטים ולכל ישראל יש להם הישוב הלכך באים משירי הלשכה שנתנו כל ישראל.³⁵

משמע שגם תלמידי חכמים חייבים להשתתף בבניין חומות העיר. וקשה, שהרי 'רבנו לא צריכי נטירותא?' וכתב החתם סופר בהסבר דבריו:

עד כאן לא קפטרו רבנו אלא ממס וחומה שהם מצד גלות ישראל וכדמשמע מקרא כל קדושיו בידיך אבל שמירה כדרך שמלכות נשמרת ממלכויות אחרות גם ת"ח חייב, כדמוכח ממרדכי דמייתי מירושלמי ושירי לישכה עיי"ש. וקשה הרי ת"ח נותנים מחצית השקל? אע"כ חומות העיר ממלחמת מלכויות גם ת"ח חייבים וכן משמע מלשון פירש"י ד"ה רמא דשורא וכו' וק"ל:³⁶

וצריך לומר בכוונת דבריו, שחומות ירושלים ומגדליה נועדו להגן על העיר; ומכיוון שלכל אחד ואחד מהעם יש חלק בעיר, כולם נחשבים כבני ירושלים לענין זה, כולל תלמידי חכמים, לכן גם הם חייבים לממן את מיגון העיר.

אך קשה על שניהם, שהרי מחצית השקל היא חובה על כולם מהתורה, "העשיר לא ירבה והדל לא ימעט",³⁷ ורק כשנותר עודף בלשכה בנו מהשיריים חומות ומגדלים, אך לא היה זה חלק מהחיוב לכתחילה. ואם

35 מרדכי, ב"ב רמז תעה

36 חת"ם סופר ב"ב ח, א ד"ה מנדה

37 שמות ל, טו

כן, כיצד למדו מכאן חובת מימון לכתחילה של החומות על תלמידי החכמים ועל היושבים מחוץ לעיר?

ונראה לעניות דעתי, שאם תרמו את הלשכה כרגיל ג' פעמים בשנה, ובכל תרומה נשארו שיריים - משתמשים בהם לבניית חומות ירושלים. ואם בהמשך השנה יחסרו שקלים לצרכי הקרבנות, כגון שהבהמות, השמנים, היינות והסלתות התייקרו, גובים מהציבור שקלים נוספים לצרכי המקדש,³⁸ וגם במגבית זו חייבים כולם - כהנים, לויים ותלמידי חכמים.

לכאורה היינו חושבים שכולם היו יכולים לטעון לגזברי המקדש שיתרמו בקופות גדולות יותר על מנת שיוכלו להשתמש בכל הכסף לצרכי המקדש, ורק אם תישאר יתרה בלשכה בסוף השנה ישתמשו בה לצורך החומות. אך מכך שאנו יודעים שאי אפשר לטעון כך, משמע שכולם נושאים בעול של בניית החומות, גם כהנים ותלמידי החכמים.

הרמב"ם לשיטתו סובר שבאמת לא השתמשו בשיירי הלשכה לצורך בניית החומות אלא בסוף השנה. אם נותר כסף בלשכה באמצע השנה לפני שתרמו את הלשכה מחדש, השתמשו בשייריים לצורך הקרבנות ולא לצרכי החומות. ואם תם כל הכסף באמצע השנה, גבו מכולם שקלים נוספים.

וזה לשון הרמב"ם:

וחוזר וממלא אותן פעם שלישית מן השלש קופות הגדולות בתשרי ומסתפקין מהן עד שיכלו עד ראש חדש ניסן, ובראש חדש ניסן תורמין מתרומה חדשה, לא הספיקו להן השקלים שבשלש קופות הגדולות וכלו עד שלא הגיע ניסן חוזרין ותורמין משירי הלשכה.³⁹

המרדכי לעומתו יסביר כשיטת התוספות שהביא הכסף משנה:

38 כך משמע מהירושלמי בשקלים פ"ג ה"ג, שהיו לפעמים שלוש מגביות בשנה. ועיין לעיל הערה 17.

39 רמב"ם הל' שקלים פ"ב ה"ו

לא הספיקו להם השקלים וכו'. שם בירושלמי שלמה שלישית חוזר ותורם ר"מ אומר יחזור לשירים שהיה ר"מ אומר מועלין בשירים שמא יצטרכו להם לבסוף. והתוספות פרק האיש מקדש דף נ"ד הביאו הירושלמי הזה ופירשו דלת"ק חוזר ותורם מתקלין חדתין אחר החג ואל יתרום משירי הלשכה.⁴⁰

לדעת התוספות, השתמשו בשיירי הלשכה גם לכתחילה לשם בניית חומות. לא היו צריכים לגבות לשם בניית החומות אלא רק כדי למלא את הקופות לאחר החג, ולא חששו למלא את הקופות על מנת שישארו שקלים בשיירי הלשכה.

לדעת הרמב"ם, לא הטילו את בניית החומות לכתחילה על כלל ישראל. רק אם נותרו שקלים בסוף השנה השתמשו בהם לבניית החומות, ואם לא נותר כסף גם בשיירי הלשכה – גבו שקלים חדשים. כולם היו חייבים במצוות שקלים, כולל תלמידי חכמים. אם נותר כסף בסוף השנה בנו ממנו את החומות, אך כשגבו מסים ישירות לצורך בניית החומות הטילו מס על כולם חוץ מתלמידי החכמים. על תלמידי החכמים הטילו מס רק לשם קרבנות. נמצא שכלל ישראל שילם גם עבורם על בניית החומות.

אם אכן סובר המרדכי כשיטת התוספות, שגבו לכתחילה שקלים גם עבור חומות העיר, אז גם הכהנים ותלמידי החכמים היו חייבים במגבית זו ולא אמרינן 'רבנן לא צריכי נטירותא'. למרות מעמדם וכבודם הם מימנו את חובתם בעצמם והציבור לא שילם עבורם, וכמו שכתב החת"ם סופר שבהגנת ירושלים חייבים כולם, ועל כך לא נאמר 'רבנן לא צריכי נטירותא'.

שלישית השקל

עוד אפשר לומר בתירוץ קושייתנו על המרדכי, שניתן היה להגדיל את הסכום ליותר ממחצית השקל. ומה שאמר רב אסי להלן:

לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה, שנא':
(נחמיה י') והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה
לעבודת בית אלהינו.⁴¹

כוונתו למטבע אחר שהיה שם ונקרא אף הוא 'שקל', וערכו של שלישי
השקל החדש היה יותר ממחצית השקל של התורה. כך ביאר הרמב"ן:

כתוב (נחמיה י לג-לד) והעמדנו עלינו מצוות לתת עלינו שלישית
השקל בשנה לעבודת בית א-להינו, ללחם המערכת ומנחת התמיד
ולעולת התמיד השבתות החדשים למועדים ולקדשים ולחטאות
לכפר על ישראל וכל מלאכת בית אלהינו. מכאן מפורש שהיו
מביאים שקלים בכל שנה לקרבנות ולבדק הבית:

ואמר שלישית השקל, כי בימי עזרא הוסיפו עליהם, והיה שלישית
השקל עשר גרה. ובמס' שקלים (פ"ב ה"ג) שנינו שכשעלו ישראל
מן הגולה היו שוקלין דרכונות, חזרו לשקול סלעים, חזרו לשקול
טבעין... מפני שהיה בדק הבית צריך להוצאות מרובות היו שוקלין
דרכונות שהם גדולים מן הסלעים, והיה כל אחד שוקל דרכמון
אחד, חזרו לשקול סלעים שלמים, חזרו לשקול טבעין... שיכול
הצבור להוסיף ליתן יותר מחצי סלע, ובלבד שתהא יד כולן שוה,
כי אין כופר הנפש פחות מכן, כדכתיב זה יתנו וגו'.⁴²

וזה לשון הרמב"ם:

מחצית השקל זו מצותה שיתן מחצית מטבע של אותו הזמן אפילו
היה אותו מטבע גדול משקל הקדש, ולעולם אינו שוקל פחות
מחצי השקל שהיה בימי משה רבנו שהוא משקלו מאה וששים
שעורה.

בזמן שהיה המטבע של אותו זמן דרכונות היה כל אחד ואחד נותן
במחצית השקל שלו סלע, ובזמן שהיה המטבע סלעים היה נותן כל
אחד במחצית השקל שלו חצי סלע שהוא שני דינרין, ובזמן שהיה

41 ב"ב ט, א

42 רמב"ן שמות ל, יב

המטבע חצי סלע היה כל אחד ואחד נותן במחצית השקל אותו חצי הסלע, ומעולם לא שקלו ישראל במחצית השקל פחות מחצי שקל של תורה.⁴³

והשיג עליו הראב"ד:

א"א הדרך הזה על דרך המשנה אמרו ששנינו (שקלים פ"ב מ"ד) בראשונה היו שוקלים דרכונות חזרו לשקול דינרין חזרו לשקול סלעים בקשו לשקול טבעין וכו', זו היא דרך המשנה... היה המטבע מה שהיה אבל הם היו שוקלים לפי שהיו מתי מעט והוצרכו לשקול תחלה דרכונות ועל זה הדרך הלכו בכל שקליהם, ואין השכל נותן שהיה להם בתחלה מטבע של דרכונות והם היו עניים והעשירו.⁴⁴

מחלוקתם של הרמב"ם והראב"ד היא בשאלה, כיצד שקלו בתחילת בית שני ממטבעות אחרים ולא ממחצית השקל ככתוב בתורה? לדעת הרמב"ם, מדאורייתא החיוב הוא על מחצית מהמטבע הסחיר באותו דור, ולא דווקא מחצית השקל. לדעתו, המטבע הסחיר בימי עזרא ונחמיה היה דרכון, ושקלו סלע שהוא חצי דרכון, כי החיוב הוא לתת ערך של חצי מטבע שבאותו דור, בתנאי שלא יהיה פחות ממחצית השקל של תורה. ומסתבר שלדעת הרמב"ם אם היה צורך ביותר מעשרה גרה, היו יכולים להגדיל את המטבע כדי שמחציתו תהיה יותר מעשרה גרה. ובשיטת הרמב"ם צריך לומר שיפרש את שלישיית השקל כשיטת התוספות.⁴⁵

אך הראב"ד סובר שהדרכון לא היה מטבע סחיר ולא שקלו על פיו, אלא שקלו לפי הצורך. ומכיוון שהיו מעטים, היו צריכים לשקול יותר ממחצית השקל, ולכן שקלו בערך של דרכון. לדעתו, עיקר החיוב הוא לשלם לפחות עשרה גרה ואין צורך במחצית מטבע כל שהוא. וכנראה זוהי גם דעת הרמב"ן.

43 רמב"ם הל' שקלים פ"א ה"ה-ה"ו

44 השגת הראב"ד שם

45 ב"ב ט, א ד"ה שנאמר, שלדבריהם הפסוק מדבר בבדק הבית. אם כי לכאורה צורך הרמב"ן (שמות ל, יב) שהוכיח מהמשך הכתובים שמדובר בחיוב מחצית השקל לצורך הקרבת הקרבנות. וצ"ע.

בין לרמב"ם ובין לראב"ד, ניתן היה לשקול יותר ממחצית השקל אם היה צורך. ויש להניח שקבעו את הצורך לא רק לפי הקרבנות, אלא דאגו לכך שישארו שיירי לשכה על מנת שיממנו מהם את חומות ירושלים. גם אנשים שאינם תושבי ירושלים וגם תלמידי החכמים היו חייבים בתשלום זה לבניית החומות, ולא היו יכולים להתנגד לכך. אם היו רוצים לפטור תלמידי חכמים מהוצאות החומות היו יכולים לקבוע תעריף נמוך יותר, ואת החומות יממנו ממגבית נפרדת שבה לא יחויבו תלמידי חכמים להשתתף. אך כיוון שלא עשו כן, משמע שתלמידי חכמים חייבים במימון החומות.

בעלות התורמים

אמנם יתכן לומר שאדם נשאר בעלים על ההקדש גם לאחר שנתנו לגזבר, וזכותו להתערב בשיקולי השימוש בעודפים, ואם כן יכולים תלמידי חכמים לדרוש שבשיירי הלשכה שלהם ישתמשו למטרות אחרות ולא למגדלים וחומות. אך מכיוון שלא טענו כך, על כורחנו צריך לומר שגם הם חייבים בבניית החומות.

אכן מצינו כמה אחרונים הסבורים שהשוקל נשאר בעלים על שקליו גם לאחר שמסרם לגזבר, ובכל זאת אמרה התורה שהקרבנות הקרבים מהשקלים שייכים לציבור כולו כיוון שכל אחד מוסרם לציבור בעין יפה. ואולם, כל עוד לא השתמשו בהם לקרבנות - השקלים עדיין שלו.

וכן כתב באתון דאורייתא:

בנתן שקל של שארי איסורי הנאה שפיר יצא כיון שאיסור השקל בטל בתוך שארי השקלים המותרים המונחים בלשכה ואלו השם בעלים הרי אין לו ביטול וא"כ גם אחרי התערבו בלשכה עם שאר השקלים אכתי נחשב לשקל שלו ואינו מתבטל השם בעלים שלו בתוך השקלים של שאר השוקלים וע"כ הוי הנתינה שפיר אחרי הביטול של האיסור ונחשב אילו נתן אז שקל של היתר כיון שעדיין שקל שלו הוא וא"כ שפיר מתייחס לנתינתו. וכן משמע משעה"מ

הל' שקלים (פ"א ה"א) שדנו בקטנים ששקלו לכאורה א"א להקריב על שמם אלא שמדין ביטול ברוב הקרבן כשר והאב"מ (סי' כח ס"ק לג) הביא ראייה מבן בוכרי שחלק הכהנים בשקלים נשאר על שמם אלא שלדעתו ממון לא בטל ברוב (ר' שם מה שתירץ).⁴⁶

לפי הגדרת האבני מילואים, קרבן הציבור הוא קרבן שותפין שבו יש לכל אחד ואחד חלק אישי. גם לתלמידי חכמים יש חלק אישי בקרבן, ואם נשארו שיריים בלשכה, זכותם לקבוע מה יעשה בשיריי החלק שלהם. לפי הסבר זה, תלמידי חכמים יכולים לדרוש שיצמצמו את היטל השקלים עליהם, כי אינם חייבים בבניית החומות והמגדלים בירושלים.

ואולם, כנגד דיעה זו עומדת דעתו של רב פפא:

אמר רב פפא: אפילו למאן דאמר חטאת צבור שכפרו בעליה - מתה, חטאת צבור שמתו בעליה - אינה מתה לפי שאין הצבור מתים.⁴⁷

מדבריו למדנו שציבור שאני. היחיד מאבד את חלקו האישי בקרבן. ומכאן ראייה להסברו של הרוגואצ'בי⁴⁸ שמנחת ציבור שייכת לציבור והיא נאכלת משום שאין לכהנים חלק אישי בה. לדבריו אין לכהנים זכות לנקוט עמדה מה יעשה בשקליהם.

על פי זה נצטרך לומר בדעת המרדכי שהבעלות על קרבנות הציבור שייכת לציבור בשותפות, ויש לכל אחד חלק אישי בקרבן, ולא כדברי הרוגואצ'בי שסובר שהקרבנות שייכים לכלל ישראל שהוא בעלות בפני עצמה ולא כשותפין.

ומה שאמר רב פפא, שציבור אינם מתים וחטאת הציבור לא מתה - הוא כדברי האבני מילואים, שחלקם של הקטנים שאינם חייבים בשקלים בטל ברוב, וכן חלקם של הכהנים במנחות, והוא הדין בחטאת הציבור.

46 אתון דאורייתא כלל ג

47 תמורה טו, ב

48 צפנת פענח על הרמב"ם הל' שקלים פ"א ה"ט. נידון לעיל.

אותם חלקים בחטאת של אנשים שמתו אינם מחייבים את חטאתם למות, כי אותם חלקים מעטים בטלים ברוב.

מיהו, גם לפי מה שכתבנו לעיל שכל אחד נותן את שקלו לציבור כגוף בפני עצמו, וחלקו הפרטי לא קיים עוד – יש לומר שרק החלק של קרבנות הציבור יוצא מרשותו הפרטית של השוקל לרשות הכלל, אך שיירי הלשכה המיועדים לחומות ירושלים לא שייכים לציבור אלא שם הבעלים השוקלים עדיין עליהם. היינו יכולים לחשוב שזכותם של תלמידי חכמים להתערב בנעשה בממונם ולדרוש שכספם יממן מטרות אחרות ולא את החומות, כי רבנן לא צריכי נטירותא. אך מכיוון שלא מצינו אפשרות כזאת, סובר המרדכי שרבנן חייבים במימון חומות ירושלים כמו כולם, ועל כך לא חל הכלל 'רבנן לא צריכי נטירותא', וכמו שכתב החת"ם סופר.

העולה מכל זה, שלשיטת המרדכי תלמידי חכמים חייבים בבניית חומות ירושלים ולא נפטרו משום 'רבנן לא צריכי נטירותא', אלא הם נפטרים רק ממסי מלך נוכרי. וצריך להבין את סברת החת"ם סופר, מאי שנא מס נכרי מחומות, הרי רבנן לא צריכי נטירותא? אלא על כורחנו צריך לומר שממס נפטרו משום כבודם ומעמדם, אך מימון חומות ירושלים לא פוגע בכבודם, כי כבוד ירושלים גם הוא מעין כבוד התורה.

שיטת החזון איש

כותב החזון איש:

ב"ב ז' ב' ר"י נשיאה רמא דשורא אדרבנן אמר ר"ל רבנן לא צריכי נטירותא כו', יש לעי' הלא גם רבנן צריכי לנהוג מנהג עולם ולא לסמוך על הנס כדאמרו ברכות ל"ה ב' הנהג בהם מנהג ד"א, ובשבת ל"ב א' אל יעמוד אדם במקום סכנה ובחולין ק"ה א' אילו אבא הוי סייר נכסי' כו', ואפשר דבעיר דכולהו רבנן כופין זא"ז לבנות

חומה, אבל בעיר שדריך בה בני אדם ויש ביניהן רבנן מטילין את החומה על המון העם ופוטריין את החכמים כמו שפטורין מן המס.⁴⁹

וצריך לומר בדעתו, שמה שנאמר "רבנן לא בעי נטירותא" ו"תורה מגנא ומצלא" הכוונה לומר שאומנם התורה מגינה, אולם במקום שיש חשש סכנה, כגון בקביעא היזקא – אין בהגנה זו בכדי לפטור אותם מזהירות לפשם. מבחינת האיסור, הם מצווים להיזהר ככל אדם אחר, אך מבחינה ממונית הם פטורים מלשאת בעול עם הציבור, ואדרבה, הציבור צריך לממן את הוצאות ההגנה גם בשבילם.

ונראה בהסבר הדברים, שכשם שעיר זקוקה לחומות ולמגדלים, כך היא זקוקה לתורה שתילמד בה, כי גם התורה מגנא ומצלא. כל עיר שאין בה תלמידי חכמים צריכה להביא אליה תלמידי חכמים שישבו וילמדו ובעצם לימודם יוסיפו הגנה רוחנית לעיר, וכמו שמצינו במשנה שצריכים להיות בעיר עשרה בטלנין.⁵⁰ העיר צריכה לגייס כספים ולהטיל מסים על התושבים כדי להחזיק בתוכה תלמידי חכמים. ממילא, אם כבר יש תלמידי חכמים בעיר, יש לפוטורם ממס זה כדי שיוכלו להתמסר ללימודם כחלק מההגנה על העיר. אולם מצד היותם תושבי העיר הם לא פטורים מעצם ההגנה; גם הם חייבים להשתתף עם הציבור בהגנה הפיזית של העיר, אבל העיר פוטרת אותם ממס זה כיוון שהם משלמים את המס בעצם לימודם על חשבון פרנסתם. אך כשמרובים תלמידי חכמים ואין העיר יכולה להחזיק את כולם – אין הציבור חייבים להחזיקם מעבר ליכולתם.

לדעת החזו"א צריך לומר שרבנן לא פטורים משום דלא צריכי נטירותא, אלא משום שהציבור צריך לשאת בעול מסייהם משום כבוד התורה ומעמדם של תלמידי חכמים, כמו שכתבנו בתחילת דברינו. אך יש לכך גבול: אי אפשר לדרוש מהציבור שישא בעול מעבר ליכולתו.

49 חזון אי"ש יו"ד ס"ל קנא אות ג ד"ה ב"ב
50 מגילה פ"א מ"ג

סיכום

לדעת הרמב"ם, פטור תלמידי חכמים מתשלום עבור חומות העיר אינו משום שלא צריכי נטירותא, אלא משום כבוד התורה.

גם לדעת המרדכי פטור תלמידי חכמים הוא משום כבוד התורה, אולם היא הנותנת, שבמקום של כבוד עם ישראל וירושלים – גם תלמידי חכמים חייבים.

גם לדעת החזו"א, רבנן אינם פטורים משום שלא צריכי נטירותא, אלא שמשום כבוד התורה וצורך לימודה הציבור צריך לסייע לתלמידי חכמים להתמסר לתורה.

ולפי זה יש לומר, שגם כאשר רבנן מודים שהם צריכי נטירותא, בכל זאת יש מקום לפוטרם, או לפחות לסייע להם משום כבוד התורה, למרות שהרדב"ז חייב אותם בשמירה:

שאלת ממני אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלם בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת שומרי השכונה.

תשובה. כבר ידעת דאמרינן בבבא בתרא אמר רב יהודה הכל לאגלי גפא ואפי' מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא... אבל בנ"ד אפי' האומרים שאין החכמים חייבין לפרוע כסף גלגלתא מודים הם דחייבים החכמים לפרוע בשמירות דבשלמא היכא שהמלך או שר העיר מצוה להניח שומרים בכל שכונה ושכונה או שיצאו הם בעצמם לשמור כל אחד ואחד לילו בכי האי גוונא החכמים פטורים דלא בעו נטירותא ופורעין הבעלי בתים עליהם... אבל בנ"ד הבעלי בתים אומרים אין אנחנו צריכין שומרים כי עניינן אנחנו והחכמים צועקים לאמר תעמידו שומרים והם בעצמם מודים דבעו נטירותא.

היש מן הדין שיכופו את הבעלי בתים להעמיד שומרים ולא יסייעו עמהם ולכוף אותם?! על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם ואי אמרה לא צייתנן ליה כי לקתה מדת הדין.

וכ"ש במה שאני רואה בירושלם שנתרבה עין הגנבים בשביל החכמים שאין לבושם כלבוש הבעלי בתים ונראין מכובדים יותר

מהם וכ"ש שיש בדבר ספק נפשיות כאשר הוא מפורסם ואין ראוי
שיהיה בדבר התרשלות.⁵¹

הרדב"ז מתאר מצב קשה, שבו הגנבים מעדיפים לגנוב דווקא מתלמידי
חכמים, ובעלי הבתים עניים מרודים ואינם יכולים לשאת בעול תלמידי
החכמים. אך במקום שבעלי הבתים יכולים לשאת בעול – עליהם לפחות
לסייע לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם להתמסר ללימודם. דווקא
כאשר עם ישראל נתון בשעה קשה יש צורך בתגבור לימוד התורה. אין
מחלוקת על כך שזכות התורה מסייעת להגן על עם ישראל. עתה הוא
זקוק יותר מתמיד לרחמי שמים מרובים שיציאוהו מצרה לרווחה,
לחיים ולשלום, השתא בעגלא ובזמן קריב.⁵²

51 שו"ת רדב"ז סי' תשנב

52 הערת העורך: ראה עוד מאמרו של רבנו הרצי"ה 'למצות הארץ', נדפס בקובץ לנתיבות
ישראל א, עמ' קיח-קכז, ובהערה שם בסוף פרק ב.